

ΔΗΜΗΤΡΗ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ
ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΒ΄
ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ

GUTENBERG

Δημήτρη Παυλόπουλου

ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ
ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΙΒ΄

ΝΕΟΤΕΡΑ ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ

GUTENBERG

Αθήνα 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος</i>	9
---------------------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Οι απαρχές της γλυπτικής στη νεότερη Ελλάδα	15
2. Η περίπτωση Siegel	23
3. Η προβολή της τηνιακής γλυπτικής	38
4. Ο μύθος του μαρμαρογλυφείου των αδελφών Μαλακατέ . .	44
5. Η ταυτότητα των αθηναϊκών μαρμαρογλυφείων	49
6. Η επαγγελματική γλυπτική του Μεσοπολέμου	78
7. Ο μεσοπολεμικός Χαλεπάς	87
8. Από την αρχαιοπρέπεια στην εθνοπρέπεια	99
9. Τα πάθη των νεότερων αθηναϊκών γλυπτών	114

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Το πρώτο ηρώο	129
2. Οι πρώτες προτομές	135
3. Τα γλυπτά του Ζαππείου	139
4. Τα γλυπτά του Εθνικού Κήπου	155

5. Ο πρώτος ανδριάντας	162
6. Τα γλυπτά του Πανεπιστημίου Αθηνών	169
7. Τα γλυπτά της Ακαδημίας Αθηνών	191
8. Ο πρώτος έφιππος ανδριάντας	198
9. Το μνημείο του Παύλου Μελά	208
10. Το σύμπλεγμα της Πλατείας Βικτωρίας	211
11. Ο ανδριάντας της Πλατείας Κάνιγγος	215
12. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη	218
13. Τα γλυπτά της Πλατείας Ομονοίας	230
14. Ο Κήπος των Ηρώων στο Πεδίον του Άρεως	236
15. Ο δεύτερος έφιππος ανδριάντας	243
16. Μεμονωμένα μνημεία	248
 <i>Βιβλιογραφία</i>	 265
<i>Εικονογράφηση</i>	273
<i>Προέλευση Εικονογράφησης</i>	417
<i>Ενρετήριο Ονομάτων Προσώπων</i>	421

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΑΦΕΤΗΡΙΑ του βιβλίου αυτού ανιχνεύεται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, σε άρθρα του συγγραφέα του δημοσιευμένα σε αθηναϊκό περιοδικό του κλάδου των επιχειρήσεων και των εργαζομένων στην παραγωγή και στην κατεργασία του μαρμάρου στην Ελλάδα, στο *Ελληνικό Μάρμαρο*. Το θέμα του, η γλυπτική των δημόσιων κοσμικών μνημείων στην Αθήνα της περιόδου που οριοθετούν δύο σημαντικά γεγονότα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, η Επανάσταση του 1821 και ο πόλεμος του 1940, υλοποιεί τη σύνδεση ιστορίας και μνήμης. Ως οριακά, συμβολικά, έργα του χρονικού αυτού ανύσματος θεωρούνται εδώ το πρώτο ηρώο της νεότερης Ελλάδας, μνημείο για τους πεσόντες Ιερολοχίτες στο Δραγατσάνι το 1821, έργο από το 1843, και ο δεύτερος έφιππος ανδριάντας της, το μνημείο για τον βασιλιά Κωνσταντίνο ΙΒ', έργο του 1938. Κριτήριο της προτεινόμενης επιλεκτικής παρουσίασης έργων αποτέλεσε η ένταξή τους στον δημόσιο χώρο της Αθήνας, με την εξαίρεση των έργων της κηποτεχνίας, μερικά από τα οποία είναι μεταγενέστερα αντίγραφα των αρχικών, κάποτε σε άλλο υλικό... Δεν αναγράφονται οι τρεις διαστάσεις των μελετώμενων έργων, επειδή η μέτρηση των περισσότερων από αυτές έχει, στις μέρες μας, καταστεί για διάφορους λόγους εξαιρετικά δύσκολη, σε ορισμένες περιπτώσεις αδύνατη!

Για την τεκμηρίωση προσπελάστηκε ο αθηναϊκός ημερήσιος και περιοδικός Τύπος του ΙΘ' αιώνα, αλλά ελήφθη υπόψη και υλικό του απρόσιτου Αρχείου των Τηνιακών γλυπτών Περάκη, του Νικόλαου Μ. Περάκη (1857-1912) και του Δημήτριου (Μήτσου) Ν. Περάκη (1893-1965), εγκαίρως μελετημένου από τον αείμνηστο Νίκο Λογοθέτη (1933-2018). Και τα δύο, Τύπος και Αρχείο, διαφωτίζουν την εργασία σε αθηναϊκό

μαρμαρογλυφείο της περιόδου 1880-1940, δείκτη των δραστηριοτήτων της κατηγορίας του· επιπλέον, προσφέρουν τεκμήρια του διττού κλάδου των μαρμαροτεχνιτών-μαρμαρογλυπτών.

Αρκετά μεγάλο μέρος υλικού από τον αθηναϊκό Τύπο το έχει αποδελτιώσει και περιλάβει ο συνάδελφος Γιάννης Μπόλης (1966) στη δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή του για τις καλλιτεχνικές εκθέσεις στην Αθήνα του ΙΘ' αιώνα (ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2000). Από άρθρα, αξιοποιήθηκαν εκείνα του ιδιόμορφου ηθοποιού, συγγραφέα, εκδότη και ιδιοκτήτη αίθουσας τέχνης ήδη από τη δεκαετία του 1920 Νίκου Βέλμου (1890-1930) στο περιοδικό του *Φραγκέλιο* (1926-29), του λεπταίσθητου ποιητή και τεχνοκρίτη Αναστάσιου Δρίβα (1899-1942) στο *Περιοδικόν Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας* (1928) (*Τα Έργα*, φιλολογική επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης – Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2012, σσ. 425-442, 457-471), στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* (1929) του Κωστή Μπαστιά (Αιμίλιου Κωνσταντίνου Μπαστσονόπουλου, 1901-1972) και στην εφημερίδα *Κυκλαδικόν Φως* (1950 κ.ε.) του Ιωάννη Σπ. Τερζόπουλου (1908-1993), καθώς επίσης του Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη (1913-1988) στο περιοδικό *Ζυγός* και στις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*, ενώ επίσης λήφθηκαν υπόψη άρθρα του νομικού και εκδότη Δημήτριου Ι. Καλογερόπουλου (1868-1954) στο περιοδικό του *Πινακοθήκη* (1901-26). Σε όλες τις περιπτώσεις η οιαδήποτε πληροφορία επανεξετάστηκε με αυτοψία. Οι βιβλιογραφικές αναφορές σε παραπομπές επαναλαμβάνονται στο κυρίως κείμενο και σε κάθε λήμμα, προκειμένου να μπορούν να μελετηθούν από τον αναγνώστη ανεξάρτητα, χωρίς να χρειάζεται η συνεχής αναζήτησή τους.

Η παρούσα έκδοση συμπληρώνει και μελετά υλικό από ποικίλες πηγές. Δεν αγνοεί εκδόσεις από τη δεκαετία του 1960: τόσο τις ιστορίες της νεοελληνικής γλυπτικής —του Φώτου Γιοφύλλη (φιλολογικό ψευδώνυμο του Σπύρου Ν. Μουσούρη, 1887-1981) την *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης* (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής), 1821-1941 (1961, 1962)· του Άγγελου Γ. Προκοπίου (1909-1967) την *Ιστορία της Τέχνης, 1750-1950* (1967, 1968, 1969)· του Δημήτριου Ε. Ευαγγελίδη (1886-1959) την *Ελληνική Τέχνη* (1969)· της Κατερίνας Μουρέλλου (1947) τη διδακτορική διατριβή *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs.* (1830-1900), που την υπέβαλε και την υποστήριξε στο Λουδοβίκειο-Μαξιμιλιάνειο Πανεπιστήμιο του Μονάχου με επιβλέποντα τον καθηγητή Wolfgang Braunsfels (1911-1987) (1972)·

του Τώνη Π. Σπητέρη (1910-1986) τους *Τρεις Αιώνες Νεοελληνικής Τέχνης, 1660-1967* (1979)· του Στέλιου Λυδάκη (1933) τη *Νεοελληνική Γλυπτική* (1981, *2011)· του Χρύσανθου Χρήστου (1922-2016) τη *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800-1922* (1982)· του Ηλία Γ. Μυκονιάτη (1948) τη *Νεοελληνική Γλυπτική* στη σειρά *Ελληνική Τέχνη* (1996)· του Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου (1947) την *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα. 18ος και 19ος αιώνας* (2002), καθώς και την *Ελληνική Τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα* (2005)· της Βίκυς Καραϊσκού (1966) τη *Νεοελληνική Γλυπτική. Ματιές και αναγνώσεις* (2009)—όσο και ορισμένες επιμέρους δημοσιεύσεις—τα άρθρα στην εφημερίδα *Το Βήμα* από τη δεκαετία του 1950 και τον οδηγό *The Sculpture of Modern Athens, 1800-1966* του δημοσιογράφου John G. Manolikakis (Ιωάννη Γ. Μανωλικάκη) (1966)· το *Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων Δήμου Αθηναίων νεωτέρας Ελλάδος*, εργασία σπουδαστών της Πλαστικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου υπό την εποπτεία του καθηγητή τους, γλύπτη Λάζαρου Ι. Λαμέρα (1911-1998) (1975)· το μοναδικό στο είδος του βιβλιαράκι της συναδέλφου Μαίρης Μιχαηλίδου (1940) *Μνημεία – Ηρώα – Ανδριάντες. Μελέτη για την υπαγωγή τους σε ενιαίο φορέα* (1989)· το χρήσιμο βιβλίο της επίσης συναδέλφου Ζέττας (Γεωργίας) Αντωνοπούλου (1969) *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική, 1834-2004* (2003). Σημειώνουμε ακόμα τα άρθρα και τα βιβλία των φίλων Αλέκου Ε. Φλωράκη (1948) και Κώστα Δανούση (1950) για την τηνιακή μαρμαρογλυπτική.

Συμβολή της προσπάθειας μπορούν να θεωρηθούν η επανεξέταση και η απόδοση με τεχνοϊστορικά κριτήρια ορισμένων έργων σε γλύπτες του ΙΘ' αιώνα και, κατά συνέπεια, ο εμπλουτισμός της ελλιπούς εργογραφίας τους. Παράλληλα, αναδεικνύονται και άλλα πρόσωπα που διαδραμάτισαν ρόλο στην υπόθεση των παραγγελιών των έργων.

Κάθε αναδίφηση/αξιολόγηση με έρευνα εκτεταμένη δεν θα μπορούσε να ευοδωθεί χωρίς τη συμβολή πολλών σε διάφορες χρονικές στιγμές, τους οποίους και ευχαριστώ. Μνημονεύω ιδιαίτερα μόνο τους συναδέλφους Ζέττα Αντωνοπούλου και Γιάννη Ρηγόπουλο, τον ομότιμο καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, τον καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Κώστα Π. Κωστή και την Ανδρομάχη Ν. Θεοδωροπούλου του Ιστορικού Αρχείου της Alpha Bank, τους εκδότες Αργύρη Βουρνά και Δημοσθένη Κούκουνα, τον παλαιοβιβλιοπώλη Δη-

μήτρη Ρέτσα και τον φίλο Κωστή Λιόντη για την παροχή στοιχείων. Το υλικό, κείμενο και εικόνες, ευτύχησε να βρεθεί για σελιδοποίηση στα χέρια της Έλενας Νικολάου, που το αντιμετώπισε με προσοχή και υπομονή. Δεν θα ήταν όμως αυτή η υπόσταση του βιβλίου χωρίς τις καίριες διορθωτικές κινήσεις της Λένιας Μαζαράκη. Ο αγλαότεχνος εκδοτικός οίκος Gutenberg, ειδικά ο παλαιός γνώριμος μάστορας της πατροπαράδοτης τυπογραφικής τέχνης Γιάννης Μαμάης, διεκπεραίωσε με την αποδεδειγμένη φιλοκαλία του το εγχείρημα της έκδοσης.

Το βιβλίο αφιερώνεται στη μνήμη του αγαπημένου φίλου Νίκου Λογοθέτη, ο οποίος, μολονότι το είδε να γράφεται, το περίμενε και εκθύμως το υποστήριξε κατά τη διάρκεια της σύνταξής του, δεν το πρόλαβε στην τελική μορφή του.

ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ

ΤΟ ΕΜΒΑΗΜΑΤΙΚΟΤΕΡΟ για τη νεότερη ελληνική ιστορία μνημείο, το ηρώο του Άγνωστου Στρατιώτη, απασχολεί τις πολιτικές συνειδήσεις από τη δεκαετία του 1920, μολονότι το πρώτο μνημείο Άγνωστου Στρατιώτη στην Ελλάδα, έργο του Γεώργιου Ν. Βιτάλη (1838-1901), στήθηκε το 1887 στον λόφο Δήλι της Ερμούπολης στη Σύρο, ενώ το 1896 μεταφέρθηκε στο κηπάριο του ναού του Αγίου Νικολάου στην ίδια πόλη.

Το μνημείο ακολουθεί την ευρωπαϊκή παράδοση των ηρώων πεσόντων κατά τους πολέμους, των οποίων βρέθηκαν τα λείψανα, αλλά όχι τα ονοματεπώνυμα, σε αντίθεση με τα αρχαία κenoτάφια. Κοινό σημείο των δύο τύπων μνημείων, των νεότερων και της αρχαιότητας, είναι το πνεύμα ευγνωμοσύνης, τιμής και λατρείας προς τους νεκρούς. Λίγα χρόνια μετά τη λήξη του ολέθριου Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και από τη μοιραία για την Ελλάδα Μικρασιατική Καταστροφή, το 1925 συγκροτήθηκε επιτροπή για την εξεύρεση μέρους, με πρόεδρο τον αντιστράτηγο Κωνσταντίνο Καλλάρη (1858-1940), τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού Δημήτριο Καθενιώτη (1882-1947), τον πρόεδρο της Επιτροπής Σχεδίου Πόλεως Πέτρο Καλλιγά (1856-1940), τον διευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών Γεώργιο Ιακωβίδη (1853-1932), τον αρχιτέκτονα Νικόλαο Νικολαΐδη (1891-1967), τον ποιητή Γεώργιο Δροσίνη (1859-1951) και τον υποστράτηγο Θεόδωρο Αφθονίδη (1890-1939). Το μνημείο το συνέθετε λάρνακα αρχαϊκού ρυθμού, με τα οστά από πεδία μακεδονικών μαχών και με πομπή μετακομιδής αρχαϊκού χαρακτήρα. Στις 3 Μαρτίου 1926, ο δι-

κτάτωρ πρωθυπουργός και υπουργός Στρατιωτικών Θεόδωρος Πάγκαλος (1878-1952) προκηρύσσει διαγωνισμό για την ανέγερσή του μπροστά στα Παλαιά Ανάκτορα, που προορίζονταν να στεγάσουν το Υπουργείο Στρατιωτικών και κατέληξε να στεγάξει τη Βουλή των Ελλήνων, τη Γερουσία και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Στον διαγωνισμό θα μπορούσαν να συμμετάσχουν αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι. Γνωρίζουμε ότι ο Αντώνιος Σώχος (1888-1975) αντέδρασε διά του Τύπου με ανοιχτή επιστολή του, ενώ ο Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974) κατέθεσε στην πρότασή του γύψινο πρόπλασμα με κεντρική μορφή την προσωποποίηση της Εργασίας ως στιβαρής νέας, την οποία πλαισιώνουν η Μητέρα που διδάσκει την Ιστορία και ο Πατέρας που αγωνίζεται αιωνίως υπέρ βωμών και εστιών. Σημειώνεται ότι ως εναλλακτικές θέσεις του μνημείου είχαν προταθεί η δυτική πλευρά του βράχου της Ακροπόλεως από τον αρχιτέκτονα και καθηγητή της Κτηριολογίας στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Βασίλειο Κουρεμένο (1875-1957), ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκούης από τον λογοτέχνη, διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης και καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης και της Αισθητικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου (1877-1940), το Πανεπιστήμιο, η Μητρόπολη, το Πεδίον του Άρεως, ο λόφος του Αρδηττού, ακόμα και, σε ένα πνεύμα φρούδου μεγαλοϊδεατισμού, η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη!

Συγκροτήθηκε επιτροπή επίβλεψης του μνημείου. Την αποτελούσαν ο Ιακωβίδης, ο καθηγητής Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων και Διακοσμητικής στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Αλέξανδρος Νικολούδης (1874-1944), ο μηχανικός, γενικός διευθυντής του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και επιθεωρητής του Δημοσίου Ανάργυρος Δημητρακόπουλος (1885-1966), ο μεταλλειολόγος, γενικός διευθυντής των Σιδηροδρόμων του Ελληνικού Κράτους και υπάλληλος του Υπουργείου Συγκοινωνίας Γεώργιος Βουγιούκας (1877-1945) και ο αρχιτέκτων-μηχανικός, γενικός διευθυντής Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων Βασίλειος Γ. Τσαγρής (1882-1941). Το έργο εγκρίθηκε στις 18 Ιουνίου 1928 και υπογράφηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη (1855-1935), τον υπουργό Συγκοινωνίας Ιωάννη Μεταξά (1871-1941) και τον υπουργό Στρατιωτικών Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάν (1874-1943).

Μετά την πτώση της παγκαλικής δικτατορίας η υπόθεση του διαγωνισμού για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη αναθερμάνθηκε το 1929 από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Κ. Βενιζέλο (1864-1936). Μολονότι συνάντησε αντιδράσεις στην κυβέρνησή του, ο Βενιζέλος δεν θέλησε να αντιτεθεί στην επιθυμία του Στρατιωτικού Συνδέσμου που ζητούσε το μνημείο να γίνει στον χώρο μπροστά από τα Παλαιά Ανάκτορα, όπου ήδη στεγάζονταν η Βουλή των Ελλήνων, η Γερουσία και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Οι εργασίες της εκχωμάτωσης του χώρου για τη διαμόρφωση του μνημείου συνεχίστηκαν το 1929, οπότε ανοικοδομήθηκαν και οι αναλημματικοί τοίχοι του. Στις 12 Ιουλίου 1929, σε συνεδρίαση της Βουλής, ο υπουργός Συγκοινωνίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1876-1936) διατύπωσε την αντίρρησή του για τη θέση του μνημείου, προβάλλοντας ως επιχείρημά του την άποψη καλλιτεχνών. Στήλες των εφημερίδων *Έθνος*, με επικεφαλής τον αρχισυντάκτη της Πολύμερο Μοσχοβίτη (1892-1950), και *Αθηναϊκά Νέα*, με πρωτοστάτη τον συντάκτη τους Νικόλαο Γιοκαρίνη (1893-1951), μονομαχούν κατά της απόφασης της επιτροπής επίβλεψης του μνημείου για τον χώρο και για τα «λιμενικά έργα», όπως τα χαρακτήριζε πικρόχολα ο Ζαχαρίας Α. Παπαντωνίου. Στις 15 Σεπτεμβρίου 1929 ο αρχιτέκτων Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδης (1894-1961) υπογράφει κοινό συμφωνητικό με τον καθηγητή του Α' Εργαστηρίου Γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Θωμά Μ. Θωμόπουλο (1875-1937) για να αναλάβει ο Θωμόπουλος να φιλοτεχνήσει το ανάγλυφο. Έχει διατυπωθεί η εικασία ότι ο Λαζαρίδης διαφώνησε με το χρηματικό ποσό που ζήτησε ο Θωμόπουλος και ενοχλημένος αποφάσισε να τον παραγκωνίσει. Ακολούθησε η κίνηση του Λαζαρίδη προς το Σωματείο των Ελλήνων Γλυπτών για να βρει νέο γλύπτη. Στις 4 Φεβρουαρίου 1931 ο Θωμόπουλος αποστέλλει προς το Υπουργείο Στρατιωτικών επιστολή διαμαρτυρίας για τον παραγκωνισμό του. Τον Απρίλιο του 1931 η πρόταση του αρχιτέκτονα Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδη (1894-1961) αποσπά το πρώτο βραβείο, με τη μελέτη του να έχει οριστικοποιηθεί τον Μάρτιο του 1932. Στον διαγωνισμό είχε κατατεθεί, εκτός από τον φάκελο του Λαζαρίδη, και φάκελος του καθηγητή της Ρυθμολογίας στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Δημήτριου Ε. Τσιπούρα (1879-1954), με

το ψευδώνυμο Φοίνιζ. Αν και ο Ιακωβίδης υποστήριξε αυτόν τον φάκελο, δεν εισακούστηκε, καθώς στήθηκε πλεκτάνη.

Με πρόφαση ότι στον δεύτερο φάκελο, του Σικρα, δεν κατονομαζόταν ο γλύπτης, ο Θωμόπουλος παραγκωνίστηκε και τη θέση του πήρε ο έφορος του Β' Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, βοηθός του αντίπαλου του Θωμόπουλου, καθηγητή του Β' Εργαστηρίου Γλυπτικής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, πανίσχυρου βενιζελικού Κώστα Δημητριάδη (1879-1943), Φωκίων Ρωκ (1891-1945). Προηγούμενως τον Δημητριάδη τον είχε προτείνει ο φίλος του υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968) για να αναλάβει τη γλυπτική σύνθεση του μνημείου, σε συνεργασία με τον Λαζαρίδη. Οι αντιδράσεις υπήρξαν οξείες από στήλες του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, με αποτέλεσμα ο Βενιζέλος να υποχρεωθεί να ομολογήσει τον Σεπτέμβριο του 1931 ότι ο πραγματικός δημιουργός του μνημείου είναι ο Δημητριάδης και όχι ο εντολοδόχος του Ρωκ, ενώ έναν μήνα μετά, τον Οκτώβριο του 1931, κλήθηκε στην Ελλάδα ο ομότεχνος και φίλος του Δημητριάδη Jean Boucher (1870-1939), προκειμένου να αποφανθεί για την καλλιτεχνική υπεροχή του έργου, φτάνοντας να το επαινέσει δημόσια. Το μνημείο συμπληρωνόταν με δεκαέξι μεταλλικές ασπίδες και με κύπελλα θυμιάματος, που, αν και είχε συμφωνηθεί να γίνουν από τον καθηγητή της Μεταλλιοπλαστικής στη Σιβιτανίδειο Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών Χριστόφορο Διβάρη[α], αντί του ποσού των 170.000 δρχ., χυτεύθηκαν στο Παρίσι, σε εργαστήριο της rue d'Athènes, στη Μονμάρτη, σε μακέτες του Δημητριάδη και με δαπάνη του Υπουργείου Στρατιωτικών (υπουργός ο Βενιζέλος), αντί του ποσού των 400.000 δρχ.! Στους αναβαθμούς του σκαλίστηκε απόσπασμα από τον Όμηρο και από τον *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη, καθώς και τοπωνύμια μαχών των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ αργότερα προστέθηκαν εκείνα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της Κύπρου. Κατασκευαστής του μνημείου ήταν ο στρατηγός του Πυροβολικού, πολιτικός μηχανικός Κ. Ηλιάδης.

Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου έγιναν στις 25 Μαρτίου 1932 από τον αντιπρόεδρο της κυβερνήσεως Αλέξανδρο Παπαναστασίου, καθώς, για να αποφύγει τις όποιες αντιδράσεις με την παρουσία του, ο Βενιζέλος υποδύθηκε τον ασθενή. Λίγους μήνες κατόπιν δεν είχαν κατασιγαστεί οι αντιπαραθέσεις. Έτσι στις 18 Σεπτεμβρίου 1932 αντέ-

δρασε οργισμένα το διοικητικό συμβούλιο του Σωματείου των Ελλήνων Γλυπτών εναντίον του Δημητριάδη που είχε αναθέσει σε Ιταλό μαρμαρογλύπτη, τον Guglielmino Marani, τη μεταφορά του γύψινου προπλάσματος στον παρόλιθο, αντί του ποσού των 75.000 δρχ.

Το έργο αποτελεί το πιο αναγνωρίσιμο ηρώο στη νεότερη Ελλάδα. Είχε όμως και τις περιπέτειές του. Το 1955 ο αρχιτέκτων μηχανικός του Δήμου Αθηναίων και αθηναιογράφος Κώστας Η. Μπίρης (1899-1980) πρότεινε τη μεταφορά του μνημείου στην άνω στάθμη της πλατείας στον άξονα του Σταδίου, στον μεταξύ των βαθμίδων και της εισόδου χώρο. Το 1959 άρχισαν συζητήσεις για τη μεταφορά του σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας: η Υπηρεσία Οικισμού πρότεινε τους πρόποδες του Αρδηττού, στην οδό Βασιλίσσης Όλγας, όπου και το κέντρο Μετς· προτάθηκε από τον γλύπτη και καθηγητή της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Μιχάλη Τόμπρο (1889-1974) και από τον δικηγόρο και βουλευτή Δημήτριο Βρανόπουλο (1900-1980) να στηθεί στον χώρο της Ακροπόλεως, με αντίθετους τον αρχιτέκτονα μηχανικό Κώστα Η. Μπίρη, που το ήθελε στον άξονα της κεντρικής πύλης του Σταδίου, τον διευθυντή του Μουσείου Ακροπόλεως Γιάννη Μηλιάδη (1895-1975) και τους αρχιτέκτονες μηχανικούς Κωνσταντίνο Κιτσίκη (1893-1969), που είχε επιλέξει τους πίδακες του Ζαππείου, και Άγγελο Ι. Σιάγα (1899-1987)· στη νησίδα των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Βασιλέως Κωνσταντίνου από τον πρώην δήμαρχο Αθηναίων Κωνσταντίνο Νικολόπουλο (1890-1972)· στο Πεδίον του Άρεως από τον πρώην δήμαρχο Αθηναίων Δημήτριο Σκουζέ (1890-1972)· ο πρώην δήμαρχος Αθηναίων Πausanίας Κατσώτας (1896-1991) ζήτησε να ερωτηθούν κορυφαίοι αρχιτέκτονες, ιστορικοί και αρχαιολόγοι· ο αρχιτέκτων Παναγιώτης Α. Μιχελής (1903-1969) πρόσθεσε ότι πρέπει να προβλεφθεί χώρος και για λεωφόρο παρελάσεων· ο δήμαρχος Αθηναίων Άγγελος Τσουκαλάς (1906-1996) υποστήριξε ότι δεν πρέπει να μεταφερθεί το μνημείο, καθώς έχει συνδεθεί με την εθνική παράδοση. Το 1960, και αφού ήδη είχε αποφασιστεί η μεταφορά του μνημείου, προκηρύχθηκε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για τη φιλοτέχνηση νέου μνημείου. Το 1961 φρουροί έγραψαν το ονοματεπώνυμο και το όπλο στο οποίο ανήκαν πάνω στο μνημείο και ασκήθηκε εναντίον τους η απορρέουσα από τους κανονισμούς ποινή. Το μνημείο στάθηκε αφορμή για νεότερες εικαστικές

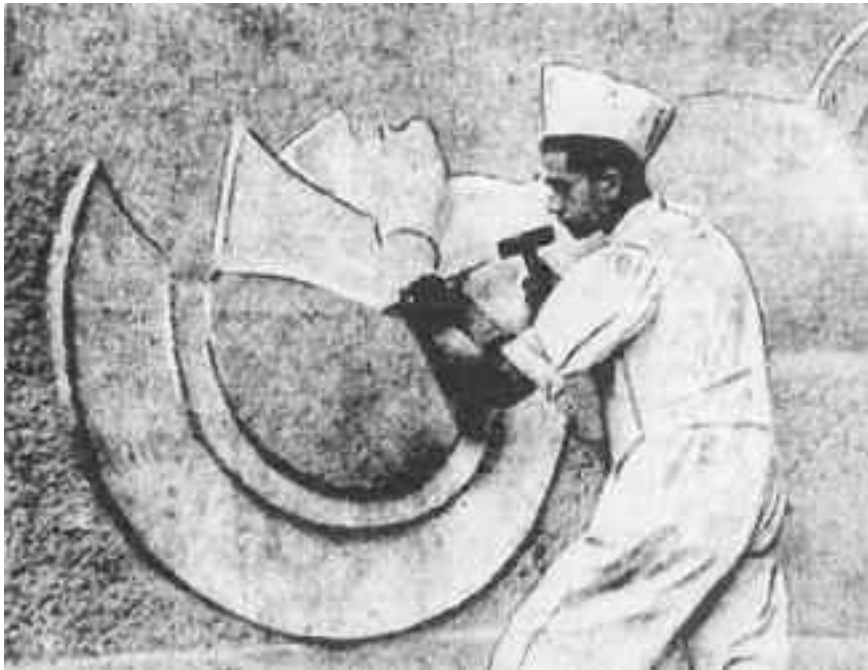
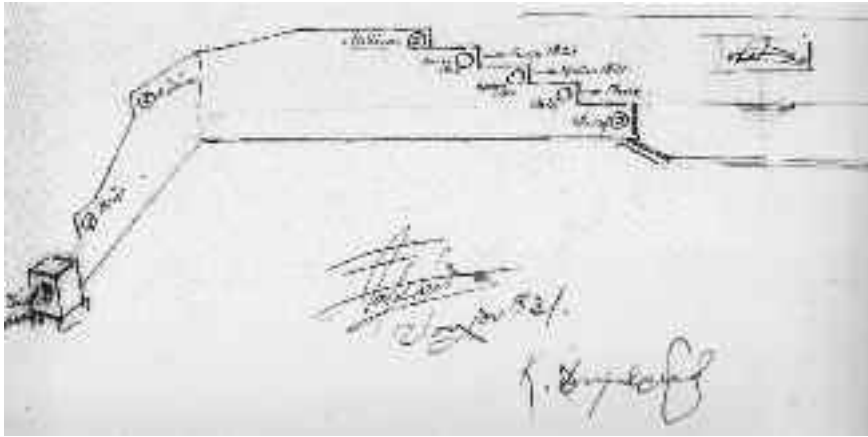
πραγματώσεις. Έτσι ο Κώστας Ευαγγελάτος (1957) εμπνεύστηκε από αυτό την επιτέλεση (performance) με τίτλο *Μνημείο για τους νέους που πέθαναν νωρίς στην γκαλερί Dada* το 1987.

Βιβλιογραφία

«Διά τον Άγνωστον Στρατιώτην», *Εστία*, 23 Σεπτεμβρίου 1923· *Εσπέρας*, 3 Μαρτίου 1926· Αντώνιου Σώχου, «Γραμματοκιβώτια», *Η Πρωΐα*, 14 Μαρτίου 1926· Πάτροκλου Καμπανάκη, *Σύντομος μελέτη επί του ζητήματος της ανεγέρσεως μνημείου τω Αγνώστω Στρατιώτη. Η κατάλληλος θέση και η πρόπουσα μορφή*, Αθήνα 1926· Φαίδωνος Κουκουλέ, «Ο Άγνωστος Στρατιώτης», *Ελεύθερον Βήμα*, 1 Αυγούστου 1926· Θωμά Μ. Θωμόπουλου, «Ο τάφος του Στρατιώτου», ό.π., 1 Αυγούστου 1926· *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Οκτωβρίου 1926· «Της ημέρας. Το Μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου. Η βραβευθείσα σύνθεσις του κ. Λαζαρίδης», *Εθνος*, 24 Οκτωβρίου 1926· *Εστία*, 27 Οκτωβρίου 1926· Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου», *Ελεύθερον Βήμα*, 2 Νοεμβρίου 1926· Συστρατιώτου, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου δεν πρέπει να προσθήκη μίαν ακόμη ασκήμιαν», *Η Βραδυνή*, 17 Νοεμβρίου 1926· *Εστία*, 19, 22 Νοεμβρίου 1926· Γιαννούλη Χαλεπά, «Ο τάφος του Αγνώστου», *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Νοεμβρίου 1926· Σπύρου Πάτση, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου», *Εθνος*, 15 Δεκεμβρίου 1926· Ζαχαρία Α. Παπαντωνίου, «Ο τάφος του Αγνώστου», 17 Ιουλίου 1927· «In Memoriam... Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου εις την πλατείαν των Ανακτόρων. Ένα ωραίο σχέδιο που πρέπει να γίνη πραγματικότητα. Οι αιώνιες καλλιτεχνικές γκρίνιες. Εις το Πεδίον του Άρεως ή προ των Ανακτόρων;», *Πατρίς*, 15 Φεβρουαρίου 1928· Σ. Βασιλειάδη, «Ο τάφος του Αγνώστου Στρατιώτου», ό.π., 26 Απριλίου 1929· Φ. Γ. [Φώτου Γιοφύλλη], «Τα ηρώα», *Πρωτοπορία*, τχ. 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1929, σελ. 221· Γρηγόριου Ζευγώλη, «Περί τον τάφον του Αγνώστου Στρατιώτου», *Ελεύθερον Βήμα*, 29, 31 Οκτωβρίου 1929· *Εθνος*, 15 Μαρτίου 1930· Χρήστου Εμ. Αγγελομάτη, «Κάτι που έπρεπε να είχε γίνει προ πολλού. Το Μνημείον του Αγνώστου Στρατιώτου. Θα είναι έτοιμον εις το τέλος του έτους. Η διαμόρφωσις της πλατείας των Παλαιών Ανακτόρων. Το ανάγλυφον της θυσίας. Ο ιερός χώρος που θα συγκεντρώνη την σκέψιν των Ελλήνων», *Ακρόπολις*, 21 Ιουλίου 1930· *Αθηναϊκά Νέα*, 2 Μαρτίου 1931, 2 Απριλίου 1931, 12, 13 Ιουλίου 1931, 28, 29 Αυγούστου 1931, 2 Σεπτεμβρίου 1931,

Η πρόταση του Θωμά Μ. Θωμόπουλου
για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, 1929.

Πάνω το σχέδιο του Εμμανουήλ Παν. Λαζαρίδη για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, με την υπογραφή του και με την υπογραφή του Κώστα Δημητριάδη, 1931. Κάτω ο Ιταλός μαρμαρογλύπτης Guglielmino Marani δουλεύει το ανάγλυφο του Άγνωστου Στρατιώτη, 1931.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΟΜΟΝΟΙΑΣ

ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ Σπύρου Μερκούρη (1856-1939), τον Αύγουστο του 1931, ο Δήμος Αθηναίων ανακοίνωσε στον αθηναϊκό Τύπο ότι η Πλατεία Ομονοίας θα αποκτούσε «ελληνοπρεπείς» στήλες των αεραγωγών-φανών που είχαν στηθεί για τον νέο υπόγειο σταθμό του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. Στη βάση των στηλών και πάνω από περίπτερα που δόθηκαν σε αναπήρους πολέμων προβλέπονταν δεκατέσσερα αγάλματα που θα απεικόνιζαν τις Μούσες, τις Χάριτες, την Εστία και τη Δήμητρα. Η μελέτη για το σχέδιο διαμόρφωσης της Πλατείας Ομονοίας με τα συγκεκριμένα γλυπτά οφείλεται στον σπουδασμένο στη Γαλλία αρχιτέκτονα-μηχανικό, γενικό διευθυντή Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων Βασίλειο Γ. Τσαγρή (1882-1941), με πρότυπό του ίσως το περιστύλιο των Μουσών και των Χαρίτων στο Αχίλλειο της Κέρκυρας. Τον Νοέμβριο του 1931 το Δημοτικό Συμβούλιο εγκρίνει τη μελέτη, τον προϋπολογισμό της δαπάνης και τους όρους διακήρυξης δημοπρασίας.

Τη φιλοτέχνηση των αγαλμάτων ο Δήμος Αθηναίων την ανέθεσε τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου στο Σωματείο Ελλήνων Γλυπτών, σε μέλη του που δούλεψαν σε ζεύγη. Ήταν η πρώτη από τις δύο μεγάλες παραγγελίες (η δεύτερη ήταν την ίδια δεκαετία οι μαρμάρινες προτομές των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης στο Πεδίον του Άρεως) που θα αναλάμβανε συλλογικά το συνδικαλιστικό αυτό όργανο. Οι Μούσες και οι Χάριτες θα φιλοτεχνούνταν σε λευκό αγγλικό τσιμέντο (Portland Blank Snowcrete), ανάμεικτο με τριμμένη μαρμαροκονία, η Εστία και η Δήμητρα σε λευκό μάρμαρο.

Από το Βιβλίο Ταμείου του Σωματείου Ελλήνων Γλυπτών μαθαίνουμε ορισμένα ονοματεπώνυμα των γλυπτών που εργάστηκαν ο ένας στο πρόπλασμα και ο άλλος στο τελικό έργο, αποκαθιστώντας σε ικανοποιητικό βαθμό και την πορεία της παραγγελίας: Ιωάννης Εμμ. Βούλγαρης (1882/4/5-1960) – Γιαννούλης Κουλουρής (1878-1966) την *Αγλαΐα*, Γεώργιος Δημητρόπουλος (1905-1969) – Νικόλαος Κουβαράς (1881-μετά το 1945) την *Αυξώ*, Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950) – Επαμεινώνδας (Νώντας) Μαυρουδής (1890-1939) την *Εστία*, Θωμάς Θωμόπουλος (1875-1937) – Δάντης Θωμόπουλος (1903-1936) τη *Δήμητρα*, Γεώργιος Κακουλίδης (1875-1959) – Κωνσταντίνος Ν. Περάκης (1895-1948) την *Καλλιόπη*, Αντώνιος Μπεϊλής (1873-μετά το 1939) – Ευάγγελος (Άγγελος) Βρεττός (1890-1942) την *Ευφροσύνη*, Δημοσθένης Παπαγιάννης (π. 1890-μετά το 1945) – Εμμανουήλ Τζωρτζάκης (1893-1967) τη *Θάλεια*, Δημήτριος (Μήτσος) Ν. Περάκης (1893-1965) – Πέτρος Μαυρομαράς (π. 1878-1942) τη *Μελπομένη*, Χριστόφορος Νάτσιος (1903-1977) – Γεώργιος Ρήγας (1878-1953) την *Ηγεμόνη*, Κωνσταντίνος Φώσκολος (1875-1948) – Ανδρέας Παναγιωτάκης (1883-1957) την *Ερατώ*, Ιωάννης Ιωάννου (1870-1942), Πέτρος Ρούμπος (1873-1941), Γιώργος Ζογγολόπουλος (1901/2/3-2004) και Κωστής Παπαχριστόπουλος (1906-2004). Την *Εστία* και την *Δήμητρα* τις μετέφεραν στο μάρμαρο ο Πέτρος Μαυρομαράς, ο Κωνσταντίνος Ν. Περάκης και ο Δάντης Θωμόπουλος.

Η παραγγελία των δεκατεσσάρων αγαλμάτων στοίχισε 459.000 δρχ. Ο τύπος τους στηριζόταν σε ρωμαϊκά πρότυπα από το Βατικανό και το Πράδο. Η καθισμένη γυναικεία μορφή απαντά και σε αλληγορικά έργα του ΙΘ' αιώνα, όπως στη *Θρησκευτική Ελευθερία* του Eugène Simonis (1810-1882) στη Στήλη του Συνεδρίου, έργο που βρίσκεται τις Βρυξέλλες.

Τον Φεβρουάριο του 1932 έξι πηλίνα προπλάσματα των Μουσών είναι έτοιμα και ο Δήμος Αθηναίων τα παραλαμβάνει τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου. Όμως τον Ιούνιο του 1932 είχε διαλυθεί η εργολαβία με τον ιδιώτη Απόστολο Κασδόνη και αναλαμβάνει την εκτέλεση του έργου ο Δήμος Αθηναίων. Τη μεταφορά των δώδεκα έργων στο τσιμέντο την ανέλαβε τον Ιούλιο του 1932 ο τεχνίτης Ρωσσέτος Δ. Νομικός.

Το σχέδιο της διαρρύθμισης της Πλατείας Ομονοίας ανακόπηκε το 1933, με παρέμβαση του υπουργού Συγκοινωνίας Γεώργιου Πα-

πανδρέου (1888-1968), που εξέφρασε την επιφύλαξη να συγκροτήσει επιτροπή ειδικών και καλαίσθητων μελών για να ρυθμίσει, με απόλυτη δικαιοδοσία, το ζήτημα της αισθητικής της Πλατείας Ομονοίας.

Τελικά, τον Φεβρουάριο του 1934 στήθηκαν οκτώ αγάλματα: από τέσσερα στις δύο πλευρές. Το πράγμα δεν έμεινε ασχολίαστο. Έτσι ο γελοιογράφος Φωκίων Δημητριάδης (1894-1977) έβαζε την *Ερατώ* να ξερνάει (λογοπαίγνιο του ονόματός της: *Ξ...-Ερατώ!*) με όσα έβλεπε από τη θέση της πάνω σε περίπτερο και την *Καλλιόπη* να φροντίζει τα υπόγεια αποχωρητήρια του σταθμού (από εκεί και η ονομασία για τις αγγαρείες των στρατιωτικών ουρητηρίων). Με τον καιρό, η εικόνα της Πλατείας Ομονοίας, με τα περίπτερα και με τα ανθοπωλεία, σε συνδυασμό με τα φτηνά ξενοδοχεία, με τα καφενεία και με τα ζυθοπωλεία, που οι τέντες τους ξέφτιζαν και οι ξύλινες επιγραφές τους φθείρονταν, χειρότερευε. Αντιδράσεις άρχισαν να εκδηλώνονται κατά τη δεκαετία του 1930 στον αθηναϊκό Τύπο (*Η Καθημερινή*). Οι Αθηναίοι αποκαλούσαν την Πλατεία Ομονοίας τούρτα. Τον Αύγουστο του 1936, σε αντικυβερνητική διαδήλωση, μία από τις Μούσες έπεσε και τραυμάτισε περαστικούς, προκαλώντας κατακραυγή. Μάλιστα ομοιώματά τους είχαν διαπομπευθεί σε αποκριάτικη παρέλαση...

Τον Δεκέμβριο του 1937, με υπουργό-διοικητή Πρωτεύουσας τον πανίσχυρο Κώστα Γ. Κοτζιά (1892-1951), που είχε άλλωστε αρθρογραφήσει εναντίον της διαμορφωμένης Πλατείας Ομονοίας, και επί δημαρχίας Αμβρόσιου Πλυτά (1886-1964), οι Μούσες αποκαθηλώθηκαν, καθώς δεν τις χαρακτήριζε άλλωστε ελληνοπρέπεια, αίτημα του μεταξικού καθεστώτος.

Περίεργη ήταν η κατοπινή τύχη των γλυπτών της Πλατείας Ομονοίας. Κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αυτά κείτονταν σε μάντρα της Ηλεκτρικής Εταιρείας Μεταφορών στην Κολοκυνθού. Την ίδια εποχή, με αποφάσεις Δημοτικών Συμβουλίων της Αθήνας, εννέα βρέθηκαν σε μακρινές περιοχές εκτός Αθηνών. Το 1956 δύο παραχωρήθηκαν στη Θήβα για να στηθούν στην Πλατεία Πινδάρου (Πλατεία Κούρου/Καδμείας). Το 1957 τέσσερα παραχωρήθηκαν στην Καρδίτσα για να στηθούν στο πάρκο του Παυσιλύπου — σήμερα έχουν μετακινηθεί στην Πλατεία Ελευθερίας. Το 1961 και το 1968 δύο αγάλματα παραχωρήθηκαν στις Καρυές Λακωνίας. Το 1967, τέλος, ένα από τα αγάλματα κατέληξε στα Κατάπολα Αμοργού.

Η Πλατεία Ομονοίας με τις Μούσες από την οδό Γ' Σεπτεμβρίου, επιστολικό δελτάριο φωτογραφίας του Νορβηγού Hjalmar Larsen (1902-1980), μέσα της δεκαετίας του 1930 (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου).

Εμμανουήλ Τζωρτζάκης,
Θάλεια (Κωμωδία), 1931,
πηλός (Αρχείο Περάκη).

Μία από τις Μούσες στα Κατάπολα της Αμοργού.

Μούσες (μπροστά), *Εστία* και *Δήμητρα* (πίσω).

